

UOT 81.373.21

DOI 10.54758/16801245_2026_22_1_4

Qərbi Azərbaycanda bitki və heyvan adı əsasında yaranan toponimlər**Qarayeva Aynur Valeh qızı** ORCID 0009-0000-2785-6587*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d.*
aynur.qarayeva@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 25.05.2025 Düzəliş tarixi: 16.09.2025 Qəbul olunma tarixi: 21.12.2025	<i>Ermənistan ərazisində türk qatının qədim tarixi vardır. Qərbi Azərbaycan bölgəsi qədim zamanlardan tariximizdə iştirak edən müxtəlif türkdilli tayfaların yaşayış məkanı olmuşdur. Ərazinin toponimlər sisteminin bir hissəsini türk mənşəli heyvan və bitki adları təşkil edir. Toponimiyada türklərin qədim mifik təfəkkürü, inancları ilə əlaqədar totem olan heyvan adlarından əmələ gələn toponimik vahidlər qeydə alınmışdır. Türk xalqlarının totem hesab etdikləri heyvanların adı ilə bağlı toponimlərə Qərbi Azərbaycan ərazisində rast gəlinir. Ermənistan ərazisində heyvan və bitki adları əsasında yaranan türk mənşəli toponimləri leksik yolla əmələ gələn toponimlər, morfoloji yolla əmələ gələn toponimlər, sintaktik yolla əmələ gələn toponimlərə ayırmaq olar. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi aydın şəkildə göstərir ki, türklər Ermənistan ərazisinin ən qədim sakinlərindəndir.</i>
Açar sözlər Azərbaycan, türk, bitki, heyvan, qədim, toponim, hidronim, oronim	

Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş türk mənşəli yer adlarının linqvistik təhlilə cəlb edilməsi elmi baxımdan dəyərli olmaqla yanaşı həm də siyasi cəhətdən də dəyərlidir. Ermənistan torpaqlarındakı toponimlərin bir hissəsi Azərbaycan alimləri tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin bu torpaqlarda indiyə qədər heç yerdə qeydə alınmamış çoxlu mikrotoponimlər vardır. Bu gün belə adların müəyyən edilərək qeydə alınması vacib məsələdir. Toponimin xalq üçün dəyəri onun makrotoponim və ya mikrotoponim olması ilə əlaqədar deyil. Bəzən mikrotoponimlər çox vacib məlumatları qoruyub saxlayır. Ermənilər Qərbi Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli yer adlarına hər zaman mənfi münasibət bəsləyərək onları dəyişdirməyə, yox etməyə çalışıblar. Onlar türklərin əsrlər boyu bu ərazilərdə yaşadıklarını göstərən tarixi faktlardan olan toponimləri hər yerdən silərək erməni adlarından istifadə edirlər. Bu gün Ermənistan ərazisində olan türk yer adları hamısı məhv edilmişdir.

Toponimlərin erməniləşdirilməsi tariximizi, tarixi coğrafiyamızı məhv etməyə yönəlmiş bir addımdır. Bu azərbaycanlıları, ümumilikdə bütün türkləri narahat edir. Azərbaycan dilçiliyində Ermənistan ərazisində olan tarixi yer-yurd adlarımızın tədqiqi ilə bağlı xeyli iş görülmüşdür. B.Budaqov, Q.Qeybullayev, H.Mirzəyev, A.Qurbanov, A.Bayramov, M.Hüseynova, İ.Bayramov, S.Mirmahmudova, K.Səmədova, Ə.Rüstəmov və başqaları Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli toponimləri müxtəlif aspektlərdə tədqiq etmişlər. Mənbələr əsasında tarixi-linqvistik aspektdə aparılan tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qərbi Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli toponimlərin araşdırmasının nəticələri xalqımıza, onun tarixinə, dilinə xidmət edir. Bu baxımdan ərazinin makrotoponimləri ilə yanaşı qiymətli dil faktı olan mikrotoponimlər də tədqiqatdan kənarda qalmalı deyil.

Ermənistan ərazisində türk mənşəli toponimlər leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Toponimlərin tərkibində müxtəlif mənəli sözlər iştirak edir. Bu yer adları tarixi inkişafda türk toponimiyasına uyğun olan şəkildə yaranıblar, onların tərkibində iştirak edən sözlər müxtəlif

söz qruplarına (etnonimlər, şəxs adları, bitki adları, rəng bildirən sözlər, heyvan adları, obyektin görünüşünü, relyefini, coğrafi quruluşu və s bildirən leksik vahidlər) aiddir.

Ermənistan ərazisində türk qatının qədim tarixi vardır. Ərazinin toponimlərinin bir qisminin mənalari Müasir Azərbaycan dili materialları əsasında izah etmək mümkün deyil. Bu adlar qədim türk abidələri, qohum türk dilləri materialları əsasında aydınlaşdırılır. Qərbi Azərbaycan bölgəsi qədim zamanlardan tariximizdə iştirak edən müxtəlif türkdilli tayfaların yaşayış məkanı olmuşdur.

Ərazinin mikrotoponimlər sisteminin bir hissəsini türk mənşəli heyvan və bitki adları təşkil edir. İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində Ermənistan ərazisində toponimik sistemdə mövcud olan zoonim və fitonimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlərlə xüsusi tədqiqat işi aparılmayıb. Yer adlarını araşdırarkən yerli əhalinin sözləri tələffüz etməsinə və dialekt sözlərinə diqqət yetirilməlidir. Bitki adı əsasında yaranan toponimlərin tərkibində dialekt sözlərinə rast gəlinir. Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin tərkibində dialekt sözlərinin müəyyən edilməsi bu gün diqqətdən kənarda qalmalı deyil. Müvəffəqiyyətin əldə olunması toponimik prosesləri düzgün bilən tədqiqatçılardan asılıdır. Dialekt sözləri ilə bağlı toponimik material üzərində aparılan tədqiqatdan uğurlu nəticələrin əldə edilməsində informatorlarla aparılacaq işin düzgün təşkili mühüm rol oynayır. Material toplanan zaman bəzən eyni mikrotoponim haqqında müxtəlif fərqli məlumat verilə bilər. Yer adlarının yazılışında səhvə yol vermək olmaz. Dialekt sözünü düzgün formada qeyd etmək üçün səs yazısı və ya yazılı qeydlər vacibdir. Toponimlərdə işlənən dialekt sözlərin düzgün izahı toponimika ilə yanaşı dialektologiya üçün də əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilçiliyində dialektlər geniş şəkildə tədqiq olunsada, Ermənistan ərazisində toponimlərdə işlənən dialekt sözləri kifayət qədər tədqiq edilməmiş, müəyyən qədər bu məsələlərə toxunulmuşdur. Ermənistan ərazisində toponimlərin tərkibində qədim türk sözlərinə təsadüf olunur. Tarixin qədim dövrünə aid olan bu leksik vahidlər dil tarixi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu sözlərə Orxon-Yenisey abidələrində, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında və M.Kaşğarının “Divanilügət-it-türk” əsərində rast gəlinir.

Region flora və fauna baxımından çox zəngindir. Bu da toponimlərdə öz əksini tapmışdır. Zooleksmələrdən yaranan toponim heç də həmişə heyvanın, quşun, həşəratın adını daşıyan yerdə o heyvanın çox olması demək deyil. Adlanma müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Türk xalqları qurd, qartal və s. heyvanları özlərinə totem hesab etmişlər. Toponimiyada türklərin qədim mifik təfəkkürü, inancları ilə əlaqədar totem olan heyvan adlarından əmələ gələn toponimik vahidlər qeydə alınmışdır. Ermənistan ərazisində qartal növü olan ağbaba quşunun adı ilə bağlı yaranan toponimlərə rast gəlinir. B.Budaqov və Q.Qeybullayev Böyük Ağbaba, Kiçik Ağbaba oronimlərinin iyirminci əsrin otuzuncu illərində ermənilər tərəfindən dəyişdirildiyini və Qukasyan Mets, Qukasyan Pokr adlandırıldığını yazırlar. [1, s.103] Ağbaba quşu türk xalqlarında onqon olmuşdur. Bu barədə Faruk Sümər yazmışdır. [2, s.213] Türk dilli xalqlarının mifologiyasında ağbaba quşu özünə yer tapmışdır. İ.Bayramov Ağbaba oroniminin ağbaba quşunun adı ilə bağlı yarandığını yazır. [3, s.29]

Ermənistan ərazisində zootoponimlər müxtəlif heyvan adları əsasında yaranmışdır. Vəhşi heyvanların adı əsasında yaranan toponimlər: Ayısəsi(kənd), Ayılı xaraba (kənd), Ayıdərəsi (qışlaq), Ayıbasan (kənd), Qurd dağı (dağ) və s. Ərazidə ev heyvanlarının adı əsasında formalaşan toponimlərə çox təsadüf olunur. Heyvandarlıq xalqımızın kənd təsərrüfatının mühüm hissəsi olduğuna görə burada heyvandarlıqla bağlı çoxlu yer adları yaranmışdır. Ev heyvanlarının adı əsasında yaranan toponimlər: Aygırgöl (göl), Quzu kahası (dağ), Qatırabad (kənd), Qoçqoruğu (yer adı), Öküz ölən (dərə), Dəvə daşı (yaylaq), Dəvə yatağı (yaylaq), Dəvəli (kənd), Eşşək qudurən (ərazi), Maldaş (kənd), Sarınər (ərazi adı), Camış ölən dərə, Danalıq(ərazi adı), İnək uçan dağ (ərazi adı), Danaqırılan (ərazi adı), və s. Bəzi türk dillərində eyni mənanı ifadə edən inək və sığır sözləri paralel işlənir. Aparılmış araşdırmalardan gəlinən nəticələrdə inək sözünün oğuzlara aid olduğu bildirilir. Sığır sözünün qıpçaq qrupu türk dilləri üçün xarakterik olduğu qeyd olunur. Ermənistan ərazisində Basarkeçər rayonunun Çaxırlı kəndində Sığırxana toponiminin tərkibində

hazırda dilimizdən çıxmış sığır sözünə rast gəlinir. Əvvəllər bölgələrdə sığır inək mənasında işlənmişdir. Azərbaycanın Kürdəmir rayonunda Sığırılı adlı kənd mövcuddur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında sığır maral mənasında işlənmişdir. Sığırxana yer adı sığır zoonimi və fars mənşəli xana şəkilçisi əsasında yaranmışdır.

Meğri rayonunda Daş Nüvədi kəndi də Pələxli daş mikrotoponimi pələng heyvan adının yerli tələffüz variantı və daş sözü əsasında yaranmışdır. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Porsuq, Porsuqlu kənd adlarında porsuq zoonimi əksini tapmışdır. Ermənistan ərazisində quş adları əsasında yaranan toponimlərə rast gəlinir: Ördəkli (Amasiya rayonunda kənd), Quş ölən (Basarkeçər rayonunun Canəhməd kəndində yer) və s. Meğri rayonunun Maralzəmi kəndində Qaraquş daşı təpə adı çöl quşunun adı əsasında yaranmışdır.

Ərazinin toponimlərinin leksik-semantik cəhətdən təhlili göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda zoonimlərdən əmələ gələn yer adları kifayət qədərdir. Bu toponimlərdən bəzisi bənzətmə əsasında, bəzisi heyvanın çox olması, bəzisi həmin ərazidə görünməsi ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, türkdilli xalqların toponimiyasında ərazinin bitki örtüyü də öz əksini tapmışdır. Qərbi Azərbaycan torpaqları zəngin bitki örtüyünə malikdir. Ermənistan ərazisində həm ədəbi dildə işlənən, həm də dialektlərdə işlənən bitki adlarına toponimlərin tərkibində rast gəlinir. Toponimlər ərazidə çox rast gəlinən və ya müəyyən bir xüsusiyyəti ilə fərqlənən bitkinin adı bəzən daşıyır.

Tarixi mənbələrdə İrəvan quberniyasında çinar ağacının adı ilə bağlı Palıdlı (Aleksandropol qəzası), qaraağac ağacının adı ilə bağlı Qarağac (Zəngəzur qəzasında), söyüd ağacının adı ilə bağlı Söyüdlü (Sürməli qəzası), gərməşöy ağac adı ilə bağlı Gərməşov (Yeni Bayazid qəzası), şam ağacının adı ilə bağlı Şamsız (Zəngəzur qəzasında) və s. toponimlərə rast gəlinir.

Qərbi Azərbaycan torpaqlarında müxtəlif meyvə ağaclarının adlarından düzələn fitotoponimlərə rast gəlinir. Armud ağacının adını İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Armudlu tatar, alça ağacının adını İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Alçalı, Yeni Bayazid qəzasında Yuxarı Alçalı, Aşağı Alçalı, alma ağacının adını İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Almalıq, ərik ağacının adını İrəvan quberniyasının Zəngəzur qəzasında Ərikli, zoğal ağacının adını İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Zoğallı, tut ağacının adını İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Aşağı Tut, Yuxarı Tut özündə əks etdirir. Ermənistan ərazisində gül, çiçək və çəmənlə bağlı yaranmış yaşayış məntəqə adlarına da təsadüf olunur. Tarixi mənbələrdə İrəvan quberniyasında Çiçəkli (Yeni Bayazid qəzası), Güllü-bulaq (Aleksandropol qəzası). Mənbələrdə İrəvan quberniyasında sarımsaq bitkisinin adına Sarımsaqlı, qamış bitkisinin adına Qamışlı (Eçmiədzin qəzası), yarpız bitkisinin adına Yarpızlı (Yeni Bayazid qəzası) kənd adına təsadüf olunur.

Türklərin dədə-baba torpağında Ermənistan ərazisində dialektlərdə işlənən fərqli bitki adları əsasında düzələn toponimlərə təsadüf olunur. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək. Pəmbək kəndində Gəvənliy yer adında rast gəlinən “gəvən” sözü quraq ərazilərdə bitən tikanlı bitkiyə dialektlərdə verilmiş addır. Başarkeçər rayonunda Pəmbək kəndində Cacıqlı mikrotoponimində iştirak edən cacıq yabani bitkidir. Cacığa Azərbaycanın Laçın, Kəlbəcər bəzi bölgələrində şoşan deyirlər. Başarkeçər rayonunda Çil gölünün adı cil fitonimi əsasında yaranıb.

Ermənistan ərazisində türk mənşəli toponimləri yaranma yollarına görə leksik yolla əmələ gələn toponimlər, morfoloji yolla əmələ gələn toponimlər, sintaktik yolla əmələ gələn toponimlərə ayırmaq olar.

Leksik yolla yaranan toponimlərə İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında yerləşən Sinək kənd adını göstərmək olar. Azərbaycan dilində sinək «milçək, çibin» mənasında işlənir. Leksik yolla bitki adları əsasında formalaşan toponimlərə Zəngəzur qəzasında Murquz (taxıllar fəsiləsindən qarğıdalıya bənzər bitki) kənd adını misal göstərmək olar.

Ermənistan ərazisində türk mənşəli toponimlərin bir qismi morfoloji yolla əmələ gəlmişdir. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında İnəkli, İrəvan qəzasında Qurbağalı, Aleksandropol

qəzasında Sunqurlu, Camışlı, Kaftarlı toponimləri *-lı, li, -lu, -lü* şəkilçisini heyvan adlarına artırmaqla əmələ gəlmişdir.

-lıq, lik, -luq, -lük şəkilçisini bitki adlarına artırmaqla yaranan toponimlərə Sürməli qəzasında İrəvan quberniyasının Güllük oykonimləri, İrəvan quberniyasında Almalıq oronimi və s. nümunə göstərmək olar.

Ermənistan ərazisində türk mənşəli toponimləri bir qismi sintaktik yolla yaranmışdır: İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Aşağı Alçalı, Yuxarı Alçalı, Yeni Bəyazid qəzasında Alçalı təpə, Zəngəzur qəzasında Almalıq çayı və s.

Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi aydın şəkildə göstərir ki, türklər bu əraziləri ən qədim sakinləridir. Əsrlər boyu türklər yaşayış yerlərinə, dağlara, çaylara, göllərə dərələrə, təpələrə, və s. doğma dillərində ad vermişlər.

Ədəbiyyat

- [1]. Budaqov, B.Ə. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti / B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayev. –Bakı: İsmayıl, –2002. –s.320.
- [2]. Sümər, F. Oğuzlar / F.Sümər. –Bakı: Yazıçı, –1992. –432 s.
- [3]. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.Bayramov. –Bakı: Elm, –2002. – 695 s.

Summary

Toponyms formed on the basis of plant and animal names in western Azerbaijan Garayeva A.V.

Key words: Azerbaijani, Turkish, plant, animal, ancient, toponym, hydronym, oronym.

The Turkic layer has an ancient history in the territory of Armenia. The Western Azerbaijan region has been a place of residence for various Turkic-speaking tribes that have participated in our history since ancient times. The names of animals and plants of Turkic origin form part of the toponymic system of the territory. Toponymic units formed from the names of animals that are totems related to the ancient mythical thinking and beliefs of the Turks have been recorded in toponymy. Toponyms related to the names of animals that the Turkic peoples consider totems are found in the territory of Western Azerbaijan. Toponyms of Turkic origin formed on the basis of animal and plant names in the territory of Armenia can be divided into toponyms formed lexically, toponyms formed morphologically, and toponyms formed syntactically. The toponym system of Western Azerbaijan clearly shows that the Turks are among the oldest inhabitants of the territory of Armenia.

Резюме

Топонимы, возникшие в Западном Азербайджане на основе названий растений и животных Гараева А.В.

Ключевые слова: Азербайджанский, турецкий, растение, животное, древний, топоним, гидроним, ороним.

Турецкий пласт на территории Армении имеет древнюю историю. Регион Западный Азербайджан с древних времен был местом проживания различных тюркоязычных племен, участвовавших в нашей истории. Часть системы топонимов местности составляют названия животных и растений тюркского происхождения. В топонимии зафиксированы топонимические единицы, образованные от названий животных, являющихся тотемами в связи с древним мифическим мышлением тюрков, их верованиями. Топонимы, связанные с именами животных, которых тюркские народы считали тотемами, встречаются на территории Западного Азербайджана. Топонимы тюркского происхождения, возникшие на территории Армении на основе названий животных и растений, можно разделить на топонимы, образованные лексическим путем, топонимы, образованные морфологическим путем, топонимы, образованные синтаксическим путем. Система топонимов Западного Азербайджана наглядно показывает, что турки являются одними из древнейших жителей территории Армении.